

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Ρήγας, ένας άλλος Τυρταίος στα μάτια του
ευρωπαϊκού φιλελληνισμού

Λουκία Δρούλια

doi: [10.12681/er.164](https://doi.org/10.12681/er.164)

To cite this article:

Δρούλια Λ. (2001). Ρήγας, ένας άλλος Τυρταίος στα μάτια του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού. *The Gleaner*, 23, 253–267. <https://doi.org/10.12681/er.164>

ΡΗΓΑΣ, ΕΝΑΣ ΑΛΛΟΣ ΤΥΡΤΑΙΟΣ ΣΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΧΡΕΙΑΣΤΗΚΕ ΝΑ ΠΕΡΑΣΕΙ ΕΝΑΣ ΠΕΡΙΠΟΥ ΑΙΩΝΑΣ από τή θανάτωση τοῦ Ρήγα γιά νά διαλευκανθεῖ ἱκανοποιητικά ἡ ριζοσπαστική ἐπαναστατική, καί ὡς ἐκ τούτου μυστική, πατριωτική του δράση, καθῶς καί τὰ σχέδιά του γιά κρατική καί πολιτειακή ὀργάνωση. Οἱ πληροφορίες πού διασώζονταν γιά τόν ἴδιο καί τὰ ἐνδιαφέροντά του, ἀποσπασματικές καί σκόρπιες, ἔβρισκαν στήν προφορική παράδοση, στόν Θούριο καί τὰ ἄλλα ἐθνεγεργτικά τραγούδια, τόν συνδετικό τους κρίκο, ἀποκρυσταλλώνοντας ἔτσι τήν εἰκόνα τοῦ πρωτομάρτυρα καί τόν θρύλο πού τόν περιέβαλε στό πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἡ θυσία του, ἄλλωστε, ἀρκοῦσε γιά νά διατηρηθεῖ ἡ μνήμη του ζωντανή καί νά μεταφέρει ἐσαεῖ τὰ μηνύματά του. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι πολύ συχνά στά μετέπειτα χρόνια οἱ προσπάθειες καταγραφῆς ἢ ἐπανεκδόσης ἔργων τοῦ Ρήγα, ἢ ἀκόμα καί τραγουδιῶν πού τοῦ ἀποδίδονταν, ἐξέφραζαν συνήθως τίς πατριωτικές ἢ ριζοσπαστικές ἀνησυχίες ἐκείνων πού ἀναλάμβαναν παρόμοια ἔργα.¹ Οἱ περιπτώσεις ἀναφορᾶς στόν Ρήγα καί χρησιμοποίησης τοῦ ὀνόματός του συνεχίστηκαν, ἄλλοτε πιό ἀραιά καί ἄλλοτε πιό πυκνά ὡς τὰ πρόσφατα χρόνια.² Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά διερευνηθεῖ κατὰ πόσο ἐπέδρασε στή συνέχιση ἢ στόν πολλαπλασιασμό τους στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ κυκλοφορία, στά 1860, τῆς βιογραφίας τοῦ Ρήγα ἀπό τόν Χριστόφορο Περραιβό³ ἢ περισσότερο ἀκόμα ἡ ἔκδοση, στά 1871, τοῦ χειρογράφου πού

1. Πβ. λ.χ. Α. Βρανούσης, «Θούρια καί προκηρύξεις τοῦ εἰκοσιένα σ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας», *Θησαυρίσματα*, 4 (1967), 177-189 γιά ἔκφραση ἀντίδρασης τοῦ Π. Κεφαλά κατὰ τῆς Ἀγγλοκρατίας στά Ἑπτάνησα, ἢ ἀκόμα Α. Βρανούσης, «Ἐκδόσεις καί χειρόγραφα τοῦ "Σχολείου τῶν Ντελικάτων Ἐραστών"», *Ὁ Ἑραμιστής* 8 (1970), 304, γιά τόν μαχητικό κατὰ τῆς Βαυαρίας τυπογράφο-«ἐφημεριδογράφο» Χρῆστο Α. Δούκα.

2. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ δύναμη τῆς θυσίας καί τὸ βαλκανικό ὄραμα», περ. *Ἀντί, ἀφιέρωμα Ρήγας Βελεστινλῆς*, περ. Β', τχ. 652 (16 Ἰαν. 1998), 28-31.

3. *Σύντομος Βιογραφία τοῦ αἰοδίμου Ρήγα Φεραίου, τοῦ Θετταλοῦ*, Ἀθήνα 1860, 59 σ. [Ἵτυογραφῆ]: Χρ. Περραιβός.

περιείχε τὰ ἀγνοούμενα τότε κείμενα τῆς Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως.⁴ Ὡστόσο, ἂν καὶ ὁ Περραιβός, φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Ρήγα, γνώριζε ἀπὸ πρῶτο χέρι τὴ Νέα Πολιτικὴ Διοίκηση ποῦ εἶχε ὁραματισθεῖ ὁ Ρήγας, εἶχε ἄλλωστε ἀνατυπώσει τὸ φυλλάδιό του στὴν Κέρκυρα τὸ 1798, δὲν φαίνεται τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ εἶχε γίνεи εὐρύτερα γνωστό. Ἡ ἔκδοσις τῆς Βιέννης δὲν πρόφθασε νὰ κυκλοφορήσει εὐρέως ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ 3000 ἀντίτυπα κατασχέθηκαν ἀμέσως ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ ἀστυνομία — ἢ μήπως δὲν εἶχε γίνεи κατανοητὸ ἢ καὶ ἀποδεκτό; «Δυσχυρογνώμονας» ὀνομάζει ὁ Ἄνωνυμος τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας ὅσους νομίζουν «μάταιον τὸν σκοπὸν αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἀνδρός».⁵ Ἐντυπωσιάζει πάντως ἡ παντελὴς ἔλλειψη ἀναφορᾶς στὰ «συνταγματικὰ» κείμενα, ἀπὸ ἑλληνικὰ περιβάλλοντα καί, ἀσφαλῶς συνεπεία αὐτοῦ, ἀπὸ τοὺς ξένους. Ἦταν ἄραγε τόσο ἀποτελεσματικὴ ἢ πνευματικὴ ἐπιβολὴ τοῦ Πατριαρχείου ποῦ εἶχε ἀπαγορεύσει στὰ 1798 τὴν κυκλοφορία τοῦ φυλλαδίου;⁶ Ἐχομε νὰ κάνουμε μὲ φόβο ἢ ἀπλῶς ἄγνοια τοῦ περιεχομένου του, ἢ καὶ μὲ τὰ δύο; Μιὰ ἀπάντησις στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μᾶς δίνει ὁ Ἰωάννης Φιλήμων ὅταν διερωτᾶται «ποῖαν ἐδύνατο νὰ ἐπιτύχη πρόδοον ὁ Ρήγας, κεκηρυγμένος κατὰ τοῦ Ἱερατείου καὶ τῶν Προεστώτων: τὰ δύο ἔλαστικώτερα [ἔλαστικότης = εὐκαμψία, ἐνδοτικότης, ἠθικὴ ἐνδοτικότης] ὄργανα καὶ τὰ σημαντικώτερα στοιχεῖα τοῦ Ἑθνους;».⁷ Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς στὰ προλεγόμενα τοῦ φυλλαδίου Ἐπιμελίας τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας (1798) σπεύδει ν' ἀναφερθεῖ στὴν ἄσπληχνη παράδοσις ὀκτὼ Γραικῶν στοὺς Τούρκους, τὴν ὁποία θὰ εἶχε μόλις πληροφορηθεῖ. Δὲν φαίνεται, ὅμως, νὰ γνωρίζει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ πολιτικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα. Καὶ πάντως, ὅταν θὰ ἔμαθε τὰ σχετικὰ, προτίμησε νὰ σιωπήσει γιὰ λόγους εὐρύτερης πολιτικῆς.⁸

4. Τὸ 1877 ἰδρύεται μυστικὴ ὀργάνωσις μὲ τὴν ἐπωνυμία «Φεραῖος» ποῦ ὤθησε τοὺς Ἕλληνας σὲ μυστικὴν συμμαχίαν μὲ τοὺς Ρώσους ἐναντίον τῆς Τουρκίας, μὲ ἀποτέλεσμα τέσσερα χρόνια ἀργότερα τὴν ἐνσωμάτωσις τῆς Θεσσαλίας, βλ. I. Dakin, *The Unification of Greece, 1770-1923*, Λονδίνο 1972, σ. 129.

5. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἦτοι Λόγος περὶ ἐλευθερίας, Παρ' Ἄνωνύμου τοῦ Ἑλληνοφίλου, Ἐν Ἰταλίᾳ 1806, ἔκδ. Β', Εἰσαγωγὴ-Ἐπιμέλεια Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀθήνα 1948, σ. 41.

6. Πβ. Α. Βρανούσης, *Ρήγας*, Ἀθήνα 1954, σ. 97.

7. Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Νάυπλιο 1834, σ. 95-96.

8. Στὸ *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* (σ. 55) ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται στὴ διακοπὴ τῆς ἔκδοσις τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασις τοῦ Νέου Ἀνάχαρση.

Θά χρειασθεῖ νά φθάσουμε στά 1869 γιά νά ἀρχίσει νά συνειδητοποιεῖται ὅτι ἔπρεπε νά γίνει μιὰ πιό συστηματική ἱστορική ἔρευνα γύρω ἀπό τόν Ρήγα. Νά μὴ βασίζεται πλέον ἡ πληροφόρηση μόνο στίς σκόρπιες μνεῖες καί τίς ἀπό μνήμης μαρτυρίες. Τό 1869 εἶναι ἡ χρονιά πού ὁ Κων. Σάθας δημοσιεύει στήν ἐφημερίδα *Κλειώ* τῆς Τεργέστης τήν ἐπιστολή τοῦ γάλλου προξένου στήν Τεργέστη Bréchet (11 Φεβρ. 1798) πρὸς τόν γάλλο πρέσβη στή Βιέννη. Τοῦ τὴν ἔστειλε, καθὼς σημειώνει ὁ Σάθας, «Γάλλος φιλέλληνας ἐξόχως τιμῶν με διὰ πολυτίμου φιλίας», ὁ ὁποῖος διατυπώνει συνάμα τὴ λύπη του διότι δὲν ἔχει συγγραφεῖ ἀκόμα στήν Ἑλλάδα μιὰ λεπτομερῆς καί ἐπάζια τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς βιογραφία. «Τοῦτο», γράφει ὁ Γάλλος, «μεθ' ὅλην τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀγάπην μου ἀποκαλῶ ἀχαριστίαν. Τὰ μέγιστα θέλουσι μεμφθεῖ ὑμᾶς οἱ μεταγενέστεροι διότι ὅταν καί οὗτοι ζητήσωσι τὰς ἀναποφεύκτους διὰ πᾶσαν βιογραφίαν εἰδησεις θέλουσιν εὔρει μόνον ὅσα ἔγραψαν οἱ ξένοι καί ὅσα ἡ ἐξασθενήσασα μνήμη τοῦ γηραιοῦ Περραιβοῦ ἠδυνήθη ν' ἀποθησαυρίσει». Ἀπὸ τὴ συνέχεια πού εἶναι γνωστή, τὸν ἐντοπισμὸ καί τὴν ἐκδοσὴ τῶν πολυτίμων γιά τὸ μαρτύριο τοῦ Ρήγα ἐγγράφων τῆς αὐστριακῆς ἀστυνομίας, καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ ἐπιστολογράφος ἦταν ὁ Émile Legrand πού ἀνοίγει, γι' ἄλλη μιὰ φορά, νέους δρόμους στήν ἐπιστημονική ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.⁹

Τὸ ἐρώτημα πού τίθεται τώρα εἶναι τί εἶχαν γράψει οἱ ξένοι γιά τὸν Ρήγα, ἀπὸ πού εἶχαν ἀντλήσει τίς πληροφορίες τους καί ποιά εἰκόνα εἶχε σχηματίσει τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ γιά τὸν πρωτοπόρο ἐπαναστάτη στά χρόνια πού ἀνθῆσε τὸ φιλελληνικὸ κίνημα; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τίς θέσεις του ὡς γραμματικὸς στίς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν ὁ Ρήγας εἶχε γνωριστεῖ καί ἀναπτύξει φιλίες μὲ ἀρκετοὺς ξένους, διπλωματικούς ὑπαλλήλους Γάλλους καί Αὐστριακοὺς, πράκτορες —κυρίως Γάλλους πού διέδιδαν τίς ιδέες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης— καί ἐμπόρους στὸν ἐπαγγελματικὸ τομέα. Κατὰ τίς περιόδους πάλι τῶν διαμονῶν του στή Βιέννη, διέφυγε τὸν κύκλο τῶν γνωριμιῶν του. Ἀφενὸς στὸ περιβάλλον τῶν Ἑλλήνων, μὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους συναντιόταν στά τυπογραφεῖα, τοῦ Trattner ἢ τοῦ Baumeister καί τῶν Μαρκίδων Πούλιου ἢ τοῦ Βεντότη, φροντίζοντας τίς ἐκδόσεις του ἢ συνεργαζόμενος γιά τὴ σύνταξη τῆς *Ἐφημερίδος*. Ἀφετέρου, εἴτε ὡς γραμματικὸς τοῦ Χρι-

9. Ὁ Σάθας θά σπεύσει στὸ ἴδιο ἄρθρο νά ἀνακοινώσει ὅ,τι γνωρίζει γιά τὸν Ρήγα καί νά παρακαλέσει ὅσους γνωρίζουν κάτι γι' αὐτὸν νά τὸ γνωστοποιήσουν μέσω τῆς ἐφημερίδας *Κλειώ*.

στόφορου Κιρλιάνου, μετέπειτα βαρόνου Langefeld, πού τὸν εἰσήγαγε στὴν κοινωνία τῆς Βιέννης καὶ μάλιστα λέγεται ὅτι τὸν πῆρε μαζί του σὲ ἐπίσκεψη στὸν αὐτοκράτορα¹⁰ εἴτε ὡς συγγραφέας, μεταφραστῆ καὶ σχεδιαστῆ χαρτῶν πού κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων, ἑλληνοιστῶν καὶ ἄλλων. Σ' αὐτοὺς καταλέγονται ὁ Johann Christian von Engels πού μνημονεύει ἐπαινετικά στὸ βιβλίο του τὸν Ρήγα, γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ του κατάρτιση, τὴ γλωσσομάθειά του καθὼς καὶ γιὰ τὴν προσπάθειά του νὰ σχεδιάσει καλύτερους χάρτες ἀπὸ ἐκείνους πού ἦταν ὡς τότε γνωστοί.¹¹ Ἀκόμα ὁ Frederick North, ὁ γνωρίμας μας λόρδος Γκίλφορντ καὶ ὁ περιηγητῆς John Hawkins πού εἶχαν ἐγγραφεῖ συνδρομητῆς στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ *Νέου Ἀνάχαρση*. Εἶναι, μάλιστα, ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι στὴ συλλογὴ του ὁ λόρδος Γκίλφορντ μαρτυρεῖται ὅτι κατεῖχε ἕνα ἀντίτυπο τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐντύπου τοῦ Ρήγα.¹² Τέλος, μὲ τὴ σύλληψη καὶ τὴν ἀνάκρισή του ὁ Ρήγας ἔγινε γνωστός σ' ἕνα μεγάλο δίκτυο τῆς κρατικῆς ἱεραρχίας, ἀπὸ τὸν ἀστυνόμο τῆς Τεργέστης ὡς τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα στὴ Βιέννη, στὸν ὁποῖο διαβιβάζονταν τὰ πορίσματα τῶν ἀνακρίσεων.

Ὅπως βλέπουμε, λοιπόν, ὁ Ρήγας εἶχε γνωριμίες πολλές· γνωριμίες προσωπικῆς σὲ διεθνῆς ἐπίπεδο καὶ γνωριμίες μέσα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις, τὶς μεταφράσεις τῶν ἔργων, τοὺς χάρτες, πού ἔκρινε χρήσιμο νὰ ἐπεξεργαστεῖ πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν στόχων του καὶ πού κυκλοφόρησαν ἐλεύθερα στὴν ἀγορά. Γνωριμία, τέλος, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀπεικόνισή του, ἔργο ἑνὸς ἀγνώστου ζωγράφου στὴν Τεργέστη. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος πού εἶδε τὸ πορτρέτο αὐτὸ διάβασε σημειωμένο στὸ πίσω μέρος του τὴν ἐπιγραφή «Τεργέστη 13 8βρίου 1794».¹³ Ἴσως εἶναι τοῦ 1796 ἢ 1797, ἀφοῦ ἡ προφορικὴ παράδοση διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι λίγο μετὰ τὸ ταξίδι αὐτὸ τοῦ Ρήγα στὴν Τεργέστη ἀκολούθησε ἡ σύλληψή του.¹⁴ Σὲ ἀπεικόνιση τοῦ Ρήγα ἀναφέρεται καὶ ὁ Χρ. Περραιβός· «Ὁ Νομάρχης», σημειώνει, «ἦν τὸ γένος Οὐγγρος, ἐβάστασε μάλιστα τὴν εἰκόνα τοῦ Ρήγα εἰς μνή-

10. Γ. Λάιος, «Ὁ βαρῶνος Λάνγκενφελντ καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Α', ἀρ. 6, Ἰούνιος 1955, σ. 436· πβ. καὶ *Ἐφημερίς*, Βιέννη 1797, τ. 5, Προλεγόμενα Λ. Βρανούσης, Ἀθήνα 1995 [στὸ ἐξῆς *Ἐφημερίς*], σ. 399.

11. Στὸ βιβλίο του *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, τ. Α', Halle 1797, σ. 473-474· πβ. τὸ σχετικὸ χωρίο στὸ *Ἐφημερίς*, σ. 824.

12. Βλ. *Ἐφημερίς*, σ. 452.

13. Σπ. Λάμπρος, *Μικταὶ Σελίδες*, Ἀθήνα 1905, σ. 636.

14. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας*, σ. 38 πού παραπέμπει στὸν Σπ. Λάμπρο, ὁ.π., σ. 636-637.

μην, εϋρών αὐτὴν εἰς τὰ κιβώτια». ¹⁵ Πιθανότατα τὸ πορτρέτο ποὺ εἶδε ὁ Λάμπρος νὰ ἀποτελέσει τὸ πρότυπο ὅλων τῶν μεταγενεστέρων ἀναπαραστάσεων τοῦ Ρήγα ποὺ συναντοῦμε στὴν περίοδο τοῦ Ἀγώνα σὲ φιλελληνικὰ ἔντυπα, ἀφοῦ ὅλες τὸν παρουσιάζουν μὲ τὴν ἴδια ἐνδυμασία, τὴ «βλαχική», χαρακτηρισμὸ ποὺ χρησιμοποιοῦ ἓνα ἰταλικὸ χειρόγραφο τοῦ ἀρχείου Καποδίστρια μὲ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ρήγα. Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ρήγας κυκλοφοροῦσε στὴ Βιέννη μὲ πολεμικὴ περικεφαλαία ¹⁶ καὶ στὸ κείμενο τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ Mendelssohn-Bartholdy ἀναφέρεται ὅτι κυκλοφοροῦσε στὴν Τεργέστη μὲ ἀρχαῖο κράνος. ¹⁷ Ἴσως ὁ θρύλος ἔκανε σύγχυση τῆς πραγματικότητας μὲ τὰ ὅσα καθορίζει ὁ Ρήγας ὡς στολὴ τῶν ἐλλήνων στρατιωτῶν στὸ Παράρτημα τοῦ Συντάγματός του, ὅπου διατυπώνεται ὅτι «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες στρατιῶται φοροῦν εἰς τὸ κεφάλι περικεφαλαίαν». ¹⁸

Ἄλλὰ ἄς πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή. Μιλῆσαμε ἤδη γιὰ τὸν Johann Christian von Engels ποὺ τὸν ἀναφέρει ἤδη στὸ βιβλίο του, τὸ 1797. Τὴν ἀμέσως ἐπόμενη χρονιά δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα *Gazette Nationale ou le Moniteur* ¹⁹ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὴν Αὐστρία (;) ὅπου πληροφορεῖται τὸ κοινὸ γιὰ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Ρήγα. Ἡ ἀνταπόκριση αὐτὴ χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ στὰ βιογραφικὰ σχεδιάσματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του ὡς ἀξιόπιστη πηγὴ πληροφόρησης. Στὰ ἴδια χρόνια 1798, 1799 διάσπαρτες πληροφορίες γιὰ τὸ μεταφραστικὸ κυρίως

15. Σύντομος βιογραφία, σ. 48. Ὁ Κ. Σάθας, στὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 537, ἐμπλουτίζει αὐτὴν τὴν πληροφορία: «Ὁ νομάρχης Πετόγκης», γράφει, «Ὀὔγγρος τὸ γένος, τοσαύτην ἡσθάνθη πρὸς τὸν Ρήγαν συμπάθειαν, ὥστε ἐκράτησε τὴν εἰκόνα αὐτοῦ εὔρεθεῖσαν μεταξὺ τῶν κατασχεθέντων κιβωτίων».

16. «Notizie intorno Riga Velestin», στὸ Σπ. Θεοτόκης, *Οἱ τελευταῖοι χαιρτισμοὶ τοῦ Ρήγα, ἐξ ἀνεκδότων χειρογράφων τοῦ ἀρχείου τοῦ I. A. Καποδίστρια*, Ἀθήνα 1931, σ. 31: «... e frequentando la pubblica biblioteca di Vienna si fece più volta rimarcato a Francesco II, e per tal frequenza appunto, e per un certo vestiario valacco unito ad un elmo guerriero di sua scelta di cui portava il cap coperto».

17. Σπ. Λάμπρος, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1892, σ. 121: «Ἀλλοῦς ἐλαφρότης ἔπρεπε νὰ καταγνώσθῃ τοῦ Ρήγα, ἀν ἠλήθειον τὰ λεγόμενα παρὰ τοῦ Mendelssohn-Bartholdy (Die Hetaerie, σ. 306) ὅτι περιεφέρετο ἐν Τεργέστη ὁ Ρήγας φέρων πλὴν τῆς ἐθνικῆς ἐνδυμασίας, ἥτοι πάντως τοῦ τζουμπέ, ὃν φαίνεται ὅτι πράγματι πάντοτε ἔφερε καὶ ἐν τῇ Δύσει, καὶ ἀρχαῖον κράνος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ἄλλὰ μοὶ εἶνε ἐντελῶς ἄγνωστον πόθεν παρέλαβεν ὁ Γερμανὸς ἱστοριογράφος τὴν ἀλλόκοτον ταύτην εἰδήσιν».

18. Πβ. Παράρτημα, ἄρθρο 2.

19. An VI, no 271.

ἔργο τοῦ Ρήγα περνοῦν σὲ γερμανικὰ καὶ γαλλικὰ περιοδικά· ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τοὺς τίτλους: *Allgemeiner Literarischer Anzeigen*, *Magasin encyclopédique*, *Décade Philosophique*.

Ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Ἕλληνας Ρήγας» δημοσιεύεται τὸ 1803 ἀνώνυμη ἔκθεση στὸ περιοδικὸ *Neue Berlinische Monatschrift*.²⁰ Συνταγμένη, ὅπως ἀναφέρεται, ἀπὸ πρόσωπο πού εἶχε ζήσει πολλὰ χρόνια στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια περιέχει πολὺ περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δημοκρατικὴ δράση τοῦ Ρήγα, οἱ ὁποῖες, ὥστόσο, δὲν ἀποδείχθηκαν πάντοτε ἀκριβεῖς.

Ἀκριβέστερη καὶ ἐστιαζόμενη στὸ ἐπαναστατικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα —τὸ λήμμα ξεκινᾷ μὲ τὴ φράση «Ὁ Ρήγας, γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, τὴν ὁποία ἐπιχείρησε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ συντρίψει τὴν τουρκικὴ δεσποτεία...»— ἦταν ἡ βιογραφία πού συμπεριλήφθηκε στὴν 9ῃ ἐκδοση τοῦ *Dictionnaire Universel, historique, critique et bibliographique* τοῦ 1812 καὶ ἔχει ἀποδοθεῖ πειστικὰ στὸν Ἀνδρέα Μουστοζύδη.²¹ Ὁ Μουστοζύδης πού ζοῦσε στὴν Κέρκυρα ὅταν κατέφυγε ἐκεῖ ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς ἀπὸ τὴν Τεργέστη, μετὰ τὴ σύλληψη τοῦ Ρήγα, ἀσφαλῶς θὰ ἀντλήσε τίς πληροφορίες του, ἄμεσα ἢ ἕμμεσα, ἀπὸ τὸν αὐτόπτη καὶ αὐτότηκο αὐτὸν μάρτυρα.

Αὐτὴ ἦταν, ὅσο γνωρίζω, ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία, γιὰ τὸν Ρήγα, στὸν ἀρχόμενο 19ο αἰ., ὅταν ἀρχισαν νὰ πυκνώνουν τὰ ταξίδια τῶν ξένων περιηγητῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ νὰ στρέφεται ὀλοένα περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τοὺς ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα στὰ προβλήματα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τὴ γλῶσσα του, τὴν πνευματικὴ του παραγωγή. Ἀναζητώντας αὐτὰ τὰ στοιχεῖα οἱ ξένοι συνεχῶς διασταυρώνονται μὲ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα· ἀναφέρουν ὅτι τὰ ἄκουσαν νὰ τραγουδιοῦνται, ἄλλοτε τὰ καταγράφουν ἢ καὶ τὰ μεταφράζουν, κάνοντας ἀόριστη μνεῖα καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς του δραστηριότητος. Ὁ ἀμερικανὸς Nicholas Biddle, λόγου χάρι, σημειώνει στὸ ταξιδιωτικὸ του χειρόγραφο τοῦ 1806 τὸ ἱστορικὸ τοῦ Ρήγα,²² ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ Ρήγα καταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς πρωτοπόρους

20. τ. 9, Μάιος 1803, σ. 381-388, βλ. Δ. Α. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1935, σ. 104-109 ὅπου τὸ κείμενο σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση.

21. τ. 19 (Συμπλήρωμα), σ. 464. Βλ. Ἀπ. Δασκαλάκης, «Μία βιβλιογραφία τοῦ Ρήγα, ἄγνωστον ἔργον τοῦ Μουστοζύδη», *Νέα Ἑστία*, τ. ΚΒ' (1937), 1367-1368.

22. William N. Bates, «Nicholas Biddle's Journey to Greece in 1806», *Proceedings of the Numismatic and Antiquarian Society of Philadelphia for*

νεοέλληνες συγγραφείς που μνημονεύουν οι οργανωτές των «Όλυμπιακών Βραβείων», το 1809 στην Κέρκυρα, ως γλωσσικό δείγμα προς μίμηση: «Les Rigas, les Corais, les Ducas, ont fait des pas marqués dans la route que nous voulons indiquer. Marchez donc sur les traces de ces hommes, dont le beau talent n'est égalé que par la beauté de leurs âmes». ²³

Ἡ μεγάλη ὅμως προβολή των ἐθνεγερτικῶν ἀσμάτων τοῦ Ρήγα θὰ γίνει ἀπὸ τὸν λόρδο Μπάρον ²⁴ καὶ τὸν ταξιδιωτικὸ του σύντροφο, J. C. Hobhouse στὸ πλαίσιο τῶν ἐνδιαφερόντων τους γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴ φιλολογικὴ παραγωγή τῶν σύγχρονων λογίων. Φυσικὰ ἡ ἐπαναστατικὴ μορφή καὶ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Ρήγα συντελεῖ στὸ ἐνδιαφέρον αὐτό. Καὶ οἱ δύο ἄγγλοι περιηγητὲς θὰ καταγράψουν, ὡς σίγουρο ποίημα τοῦ Ρήγα, τὸ «περίφημο ἑλληνικὸ πολεμικὸ ἄσμα», ὅπως τὸ ὀνομάζουν, *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων* καὶ θὰ τὸ μεταφράσουν, καθένας ἀπὸ τὴ μεριά του. Ὁ Hobhouse, ἀφοῦ διηγηθεῖ τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Ἄνδρέα Λόντο στὸ Ἀίγιο καὶ τὴ συγκίνηση πού ἐκδήλωσε ὁ Λόντος κατὰ τὴν ἀπαγγελία τοῦ ἄσματος τοῦ Ρήγα ²⁵ θὰ αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ δικαιολογηθεῖ γιατί ἀποτόλμησε νὰ μεταφράσει καὶ αὐτὸς ἓνα δείγμα [νεοελληνικῆς ποίησης] πού εἶχε ἤδη παρουσιάσει μεταφρασμένο («σ' ἓνα βιβλίον», ὅπως γράφει, «μὲ τόση παγκόσμια κυκλοφορία, ὅπως τὸ *Childe Harold*»). ²⁶ Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ, παρενθετικά, ὅτι ὁ Rouqueville ἀργό-

the Years 1916, 1917, 1918, XXVIII (1919), σ. 168· πβ. St. Larrabee, *Hellas Observed*, σ. 13.

23. Βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ Ἴονικὴ Ἀκαδημία (1808-1814)», *Ὁ Ἑρμῆς* 3 (1965), 177-198, ὅπου παρουσιάζεται τὸ σχετικὸ φυλλάδιο *Prix de Cours de l'Académie. Annonces dans la séance publique de la Saint-Napoléon*, 1809. Τὸ χωρίο στὴ σ. 189.

24. *Childe Harold's Pilgrimage. A Romaunt by Lord Byron*, Λονδίνο 1812, σ. 183: Translation of the famous Greek War Song, written by Riga, who perished in the attempt to revolutionize Greece. *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων*. The following translation is as literal as the author could make it in verse, which is of the same measure with that of the original· σ. 207 παρατίθεται τὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Θυμίζουμε ὅτι ὁ Μπάρον ὅταν κατοικοῦσε στὴ Μονὴ τῶν Καπουκίνων στὴν Ἀθήνα, τὸ 1811, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας γιὰ τὴν ὁποία διατύπωσε τὶς παρατηρήσεις του (*Remarks on the Romaic or Modern Greek Language, with Specimens and Translations*).

25. J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania...*, 2η ἐκδ., Λονδίνο 1813, σ. 584.

26. *Ἀπόθι*, σ. 588.

τερα, θά χαρακτηρίσει «ακρωτηριασμένη και κολοβή» τή μετάφραση πού παρέθεσε ο Μπάιρον.²⁷

Μέσα σ' ένα πνεῦμα φιλελληνικό, πνεῦμα ἄλλωστε πού συνέβαλε νά διαμορφωθεῖ ἡ ἐθνική φυσιογνωμία τῶν νεοελλήνων, ἐντάσσεται καί ἡ προσπάθεια ἀνάδειξης τῆς νεότερης λογοτεχνίας. Ὁ Μπάιρον παραθέτει ἕναν κατάλογο περίπου εἴκοσι ὀνομάτων ἐλλήνων λογίων πού, ὅπως σημειώνει, ἐπέλεξε ἀπό τήν ἀπαρίθμηση τοῦ Μελετίου στήν *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* του.²⁸ Παρεμφερές εἶναι καί ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Hobhouse πού συντάσσει ὀλόκληρο κεφάλαιο πάνω στή λογοτεχνία τῶν νεότερων Ἑλλήνων καί τή συμβολή της στήν ἀναβίωση τῆς λογοτεχνίας στή Δύση. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα καί τήν ἴδια ἐπιδίωξη ὁ περιηγούμενος τῆν Ἑλλάδα ταγματάρχης Leake²⁹ θά ἐμπλουτίσει τὸν ἀντίστοιχο κατάλογο πού δημοσιεύει μὲ περισσότερα ὀνόματα· ἀνάμεσα στοὺς πάνω ἀπὸ ἐξήντα ἀναφερόμενους λογίους, καταλέγεται καί ὁ Ρήγας μὲ ἀναφορὰ στή μετάφραση τοῦ *Νέου Ἀνάχαρση* καί τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, καθὼς καί στὰ δώδεκα φύλλα τῆς Χάρτας. «Ὁμως ἐδῶ οἱ βιογραφικὲς πληροφορίες δὲν ἀφοροῦν στὸ συγγραφικὸ ἔργο, ὅπως γίνεται στίς ἄλλες περιπτώσεις· προβάλλεται κυρίως ἡ «συνωμοσία πού ὀργάνωσε ὁ Ρήγας σὲ συνεργασία μὲ τὸν γάλλο πρέσβη στή Βιέννη Bernadotte (1797) γιὰ νὰ διεγείρει μιὰ καθολικὴ ἐπανάσταση στήν Ἑλλάδα».³⁰ Ὁ Leake μνημονεύει τὰ ἐπαναστατικὰ τραγούδια³¹ ἀλλὰ καί τίς προκηρύξεις καί τίς καθοδηγήσεις-κατηχήσεις (instructions) πού τύπωσε ὁ Ρήγας στή Βιέννη. Φαίνεται καλὰ πληροφορημένος· ἴσως ἡ γνωριμία του, στὸ Μπεράτι, μὲ τὸν ἱατρὸ Γεώργιο Σακελλάριο (Σακελλαρίου - Sakelariu) —ἀσφαλῶς

27. *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le Précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, par F.-C.-H.-L. Pouqueville, Παρίσι 1824, τ. I, σ. 124, σημ. 1: C'était le Deute παῖδες τῶν Ἑλλήνων, qu'on lit tronqué et mutilé dans la traduction de lord Byron.

28. τ. 4, κεφ. 26. Καί ὁ Hobhouse παρέθεσε ἕναν παρόμοιο κατάλογο ἐλλήνων λογίων.

29. W.-M. Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σ. 77-94.

30. *Αὐτόθι*, σ. 83-84.

31. Ὁ Leake σχολιάζοντας παρακάτω (σ. 147) τὰ τραγούδια πού συνέθεσαν οἱ Ἕλληνες τῆς Βιέννης στήν περίοδο τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης γιὰ νὰ ἐξάψουν τοὺς συμπατριῶτες τους ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἐξαίρει ὀρισμένα πού ἀναδεικνύουν τὴ δύναμη τῆς γλώσσας σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν συνθέσεων: «Ἴσως δὲν ὑπάρχει ἀνώτερο τραγούδι», γράφει, «ἀπὸ αὐτὸ πού σύνθεσε ὁ ἄτυχος Ρήγας πού ἀρχίζει μὲ τὸ *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων* καί πού τυπώθηκε πρόσφατα στὸ παράρτημα τοῦ Childe Harold's Pilgrimage τοῦ λόρδου Μπάιρον μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση».

θά πρόκειται για τὸν σύντροφο τοῦ Ρήγα³²— νὰ τοῦ ἐξασφάλισε πληροφόρηση ἀπὸ πρῶτο χέρι.³³

Σὲ δύο ἔντυπα ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ Παρίσι τὸ 1822, ὑπηρετώντας, θὰ λέγαμε, τὸ φιλελληνικὸ κίνημα ποὺ ἀναπτύχθηκε μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἸΑγώνα, γίνεται κάποια φευγαλέα ἀναφορὰ στὸν Θεσσαλὸ Ρήγα. Καὶ τὰ δύο περιγράφουν τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ μιλοῦν γιὰ τοὺς Φαναριῶτες καὶ τὰ συστήματά τους. Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς εἶχαν ζήσει ἐκεῖ στὴν περίοδο τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ εἶχαν γνωρίσει προσωπικὰ τὸν Ρήγα. Ὁ γάλλος μυστικὸς πράκτορας Émile Gaudin δηλώνει σαφῶς τὴ στενὴ γνωριμία του μὲ τὸν πρωτομάρτυρα, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει, τὸν ὁποῖο εἶχε συναντήσει καὶ ἄς ποῦμε κατηχήσει στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες: *Le thessalien Riga, que j'ai particulièrement et intimement connu, en fut le plus ardent propagateur [τῆς ἐξέγερσης], et en devint le premier martyr.*³⁴ Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πεποίθηση τοῦ Gaudin ὅτι τὰ σχέδια τῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης ἐπινοήθηκαν, διαμορφώθηκαν καὶ διαδόθηκαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα κυρίως εἰπεῖν (proprement dit), ἐννοώντας ἀσφαλῶς τὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο. Ὁ F. G. Laureçon, ἀπὸ τὴ μεριά του, καλῶς γνώστης τῆς πραγματικότητος στὶς Ἰγεμονίες στὸ δεῦτερο μέρος

32. Ὁ Γ. Σακελλάριος, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Νέου Ἀνάχαρη, μαρτυρεῖται ὅτι τραγουδοῦσε (τὸ στασιαστικὸν ἄσμα) Ὡς πότε παλληκάρια καὶ τὸ εἶχε δώσει καὶ σὲ ἄλλους νὰ τὸ ἀντιγράψουν, βλ. Αἰμιλίου Λέγρανδ-Σπιρίδωνος Λάμπρου, ἸΑνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή..., Ἀθῆνα 1891, σ. 103 (καὶ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἰπιστημονικὴ Ἰταιρεία Μελέτης «Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα», Ἀθῆνα 1996). Ὁ Σακελλάριος εἶχε μείνει στὸ Μπεράτι γιὰ τρία χρόνια, βλ. τώρα Χ. Καρανάσιος, «Μαρτυρίες ἀναφορικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση γεγονότων τοῦ βίου τοῦ ἱατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλαρίου», Ὁ Ἰρανιστὴς 22 (1999), 117-135, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

33. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ὁ Μιλόρδος-ποιητὴς καὶ ὁ συνταγματάρχης-τοπογράφος (George Gordon Byron & William Martin Leake)», στὸν συλλογικὸ τόμο *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἰπιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθῆνα 1968, σ. 104. Εἶναι ἐπίσης φανερὸ ὅτι ὁ Leake ἀκολοθεῖ ἐδῶ μία ἀπὸ τὶς ὁδηγίες ποὺ εἶχε λάβει κατὰ τὴν ἀποστολὴ του στὶς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίαι τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας: νὰ παρατηρεῖ, δηλαδή, τὶς πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς διαθέσεις τῶν κατοίκων, αὐτ. σ. 102. Ἄς προστεθεῖ ὅτι ὁ Γεώργιος Σακελλάριος περιλαμβάνεται ἐπίσης στὸν Κατάλογο τοῦ Leake, βλ. ὁ.π., σ. 83.

34. *Du soulèvement des Nations Chrétiennes dans la Turquie européenne; ses causes, ses résultats probables, son influence présumable sur les intérêts présents et futurs de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier*, par Émile Gaudin, Παρίσι 1822, σ. 25.

τοῦ βιβλίου του ἐπιδίωξε νὰ δώσει τὴν ἀκριβὴ ἱστορικὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων στὴν Βλαχία κατὰ τοὺς ἑξι πρώτους μῆνες τοῦ 1821, ἐπικεντρωνόμενος στὸ θέμα τῆς νομιμότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγώνα. Τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ παρουσιάζει, μὲ ἐνδιαφέρουσα ἐπιχειρηματολογία, μέσα ἀπὸ ἕναν «Διάλογο ἀνάμεσα σ' ἕναν Ἕλληνα καὶ ἕναν Τοῦρκο». Σὲ κάποια στιγμή ὁ Τοῦρκος προβάλλοντας τὸ μάταιο τῆς ἐξέγερσης τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῆς «νόμιμης ἐξουσίας» τῶν Ὀθωμανῶν ἀναφέρεται καὶ στίς ἐνέργειες τοῦ Ρήγα: «Plus récemment», θὰ διερωτηθεῖ, «qu'a pu faire votre Rigas que nos illustres alliés les Autrichiens nous remirent scrupuleusement et qui paya, de sa tête, son imprudente tentative?»³⁵ Ἀπερίσπεπτη ἀπόπειρα· καὶ ἀπὸ ἄλλα χεῖλη θὰ ἀκουσθοῦν παρόμοιες γινῶμες.

Καθὼς περνοῦν τὰ χρόνια οἱ ἀναφορὲς στὰ θούρια τοῦ Ρήγα πολλαπλασιάζονται. Ἡ μεγάλη τους διάδοση, τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, ἰδιαίτερα τὰ «λαϊκὰ» —καὶ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα ποὺ βρίσκονταν σὲ κάθε στόμα εἶχαν γρήγορα ἐκλαϊκευτεῖ— καὶ ἀκόμα οἱ γνώριμες δυτικὲς μελωδίες, τῆς «Μασσαλιώτιδας», τῆς «Καρμανιόλας» καὶ ἐνὸς γνωστοῦ γερμανικοῦ ἐμβατηρίου,³⁶ ἐπισύρουν ἀκόμα περισσότερο τὴν προσοχὴ τῶν περιηγητῶν, ποὺ συχνὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ξεχωρίσουν τὸν ἔντεχνο ἀπὸ τὸν προφορικὸ λόγο. Ὁ Pouqueville, ποὺ ἔχει ζήσει πολλὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ γνωρίζει τὴν πραγματικότητά, θεωρεῖ ἐνδεχόμενο νὰ ἐκληφθεῖ κάποτε ἡ μελωδία τῆς «Καρμανιόλας» ὡς ἐθνικὸς σκοπός, ὡς δημοτικὸ τραγούδι.³⁷ Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαριθμήσουμε ὅλους τοὺς περιηγητὲς στοὺς ὁποίους βρίσκονται ἀναφορὲς στὸν Ρήγα. Συγκεντρωτικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι, ὅσοι ἐνασχολοῦνται εἰδικότερα μὲ τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, συναπτοῦν στὸ δρόμο τους καὶ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα καὶ τῶν ἄλλων, ἀνώνυμων συχνά, συνθετῶν. Ἡ ἀναφορὰ στὸν ἴδιο τὸν Ρήγα, συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ τὰ ἐπίθετα «ἄτυχος», «ἔξοχος», «γενναῖος»: ἔχει πιά σχηματιστεῖ ἡ εἰκόνα ποὺ ἀν-

35. [F. G. Laurençon], *Nouvelles observations sur la Valachie...*, Paris, mai 1822, σ. 52.

36. Ἡ δεκτικότητα τῶν Ἑλλήνων στὰ νέα ἀκούσματα, στίς δυτικότερες αὐτὲς μελωδίες, ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Ἀλέξη Πολίτη ὡς ἐνδειξὴ βούλησης γιὰ νεωτερισμούς καὶ διάδοσής τους, βλ. «Διάδοση τῶν ἐπαναστατικῶν θουρίων», *Διαβάζω*, τχ. 235 (21 Μαρτίου 1990), 66.

37. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. II, Παρίσι 1820, σ. 598-599· πβ. Α. Πολίτης, *αὐτόθι*. Στὴ β' ἔκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Πουκεβίλ δὲν ἀναφέρει τὰ καθόλου στὸν Ρήγα.

ταποκρινόταν τόσο καιρία στο ρομαντικό πνεῦμα καὶ τὴ νοοτροπία τῆς ἐποχῆς. Τὸ πολιτικό του πρόγραμμα σβήνει στὴν ἀγλὴ τοῦ χρόνου καὶ παραμένει στὴ μνήμη ἢ εἰκόνα τοῦ τυραννισμένου ποιητῆ, τοῦ μάρτυρα, ποὺ συχνὰ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς νέος Τυρταῖος. Ὅλο τὸ βάρος πέφτει, λοιπόν, στὴν ποιητικὴ ὁρμή.

Μὲ τὴν ἐκκρηξὴ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης ἕνα ἄλλο πιὸ παρορμητικό τραγούδι τοῦ Ρήγα ἔρχεται στὸ εὐρωπαϊκὸ προσκήνιο, καθὼς μεταφράζεται, ἀρχικὰ στὰ γαλλικά. Ὁ ἐθελοντὴς φιλέλληνας συναγματοάρχης Voutier θὰ καταγράψει καὶ θὰ μεταφράσει δυὸ-τρεῖς στίχους τοῦ «Θούριου» Ὡς πότε παλικάρια στὴν ἐκδοσὴ τῶν Ἀναμνήσεών του (1823).³⁸ Ἐνα χρόνο ἀργότερα ὁ Rouqueville θὰ περιλάβει ἕνα ἐκτενὲς τμήμα τοῦ ἐλληνικοῦ αὐτοῦ ποιήματος στὴν Ἱστορία τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, δίνοντας καὶ γαλλικὴ πεζὴ μετάφραση. Ὁ συγγραφέας περιορίζεται ἐδῶ νὰ ἐπισημάνει ὅτι τὸ ἄσμα αὐτὸ εἶχε συντεθεῖ στὰ 1797 καὶ ὡς ἐκ τούτου συμπεραίνει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση δὲν ἦταν ἀπροσχεδιάστη (improvisée). Αὐτὰ τὰ ὀλίγα γιὰ τὸν Ρήγα περιλαμβάνει ὁ συγγραφέας αὐτὸς σὲ μιὰ ἱστορία ποὺ πραγματεύεται τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας. Ἡ δὴλωσή του μάλιστα, πὼς αὐτὸς διθύραμβος αὐτὸς ἄρμοζε καλύτερα νὰ περιληφθεῖ σὲ μιὰ συλλογὴ λυρικῶν ἰσμάτων, παρὰ σὲ μιὰ Ἱστορία»³⁹ πιστοποιεῖ ὅσα ἐλέχθησαν παραπάνω γιὰ τὴ ρομαντικὴ εἰκόνα τοῦ ἐπαναστάτη-ποιητῆ. Δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὴ ἀναγεννητικὴ προσπάθεια τοῦ Ρήγα.

Τὸ 1824 ἐμφανίζεται στὸ διεθνὲς πεδίο μιὰ ἐξαρση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ρήγα, ἐξαρση ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα εὐκόλο νὰ ἐρμηνευτεῖ πειστικά. Κατὰ τὸν μῆνα Φεβρουάριο δημοσιεύεται στὸ περιοδικὸ *Revue encyclopédique* μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Κωνσταντίνου Νικολόπουλου ἡ «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des principaux auteurs de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce».⁴⁰ Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ δίνει ἀρκετὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ρήγα, ἀναδημοσιεύει μὲ μερικὲς διαφορὰς τὴν ἀνταπόκριση τῆς ἐφημερίδας καὶ ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴν Ἀδελφικὴ Λιδασκαλία τοῦ Κοραῆ,⁴¹ εἶχε μεγάλη

38. Colonel Voutier, *Mémoires sur la Grèce*, Παρίσι 1823, σ. 29.

39. F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le Précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Παρίσι 1824, σ. 388-392.

40. *Revue encyclopédique*, 6ο ἔτος, 2η σειρά, τ. XXI, σ. 275-280.

41. Μαρία Μαντουβάλου, «Ἡ φιλία Ρήγα-Κοραῆ», Ὑπέροια, τ. 1, Πρακτικὰ Ἀ' Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», Ἀθήνα 1990.

διάδοση. Όχι μόνο κυκλοφορήθηκε άμέσως αυτότελως σέ 100 αντίτυπα, αλλά περιλήφθηκε συνοπτικά στήν *Biographie Universelle*⁴² και μερικές προσθήκες στήν *Biographie des Contemporains*.⁴³ Συνοπτικά δημοσιεύτηκε τήν ίδια χρονιά στά άγγλικά στό περιοδικό *Literary Magnet*. Τήν Notice αύτή με κάποια προσθήκη περιέλαβε ό Maxime Raybaud στόν δεύτερο τόμο τοῦ έργου του τό 1825⁴⁴ επίσης, ό J. J. Hisely σέ όλλανδική μετάφραση στό βιβλίό του τυπωμένο στή Χάγη⁴⁵ και ό εκδότης ένός φιλελληνικοῦ περιοδικοῦ⁴⁶ Dr C. F. A. Schott στή γερμανική μετάφραση τῆς *Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος* τοῦ Pouqueville.⁴⁷ Στή γερμανική της μετάφραση ή Notice τοῦ Νικολόπουλου θά κυκλοφορήσει στή συνέχεια αυτότελως, φέροντας ως μότο στή σελίδα τίτλου τή ρήση τοῦ Ρήγα «Ὁ νόμος νά ἔναι πρῶτος και μόνος ὁδηγός» —τό ἴδιο μότο πού βρίσκουμε και στή συλλογή τραγουδιῶν τοῦ Népomucène Lemercier⁴⁸—, και ως προμετωπίδα τήν προσωπογραφία τοῦ

42. Αἰμ. Λεγράνδ - Σπ. Λάμπρου, ὁ.π., σ. α'.

43. Σπ. Λάμπρος, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1892, σ. 99 [φωτοανατύπωση Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1981].

44. Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. II, Παρίσι 1825, σ. 488-494.

45. J. J. Hisely, *Wandeling in Nieuwgriekeland, en Schet's van Parga's en Rhiga's lotgevallen*, Χάγη 1825, σ. 100-109.

46. *Taschenbuch für freunde des Geschichte des Griechen Volkes*. Ὁ Schott εἶχε ἤδη δημοσιεύσει τό 1824 στό *Taschenbuch* άλλα τραγούδια τοῦ Ρήγα ἢ προσγραφόμενα σ' αὐτόν. Εἶχε μάλιστα συμπεριλάβει και τή μετάφραση τοῦ Μπάιρον ἀπ' ὅπου εἶχε γίνει και ή γερμανική ἀπόδοση τοῦ *Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων*.

47. Pouqueville, *Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands, 1740-1824*, Χαϊδελεβέργη 1824. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι μεταφράστηκαν ἀπό τόν Hornthal και δημοσιεύτηκαν τό 1824. Ὁ 4ος ἀπό τόν Schott, καθότι ἐμποδίστηκε ό ἀρχικός μεταφραστής· στό γεγονός αὐτό ὀφείλεται ή καθυστέρηση στήν ἔκδοση τοῦ τόμου (1825). Ὁ Schott στόν Δ' τόμο θά ἐμπλουτίσει τό Παράρτημα ὅπου βρίσκεται ή Notice τοῦ Νικολόπουλου με εἰσαγωγικό κείμενο, διευκρινιστικές πληροφορίες, συμπληρωματικά στοιχεία γιά πολλά θέματα και σχόλια στά δύο ἔξματα (*Δεῦτε παῖδες και Ὡς πότε παλλικάρια*) πού δημοσιεύονται στούς Α' και Β' τόμους. Εἰδικότερα γιά τό *Ὡς πότε παλλικάρια* φαίνεται ὅτι διαθέτει ἄλλο χφ και προχωρεῖ σέ ἀντιβολή με τό κείμενο πού παραδίνουν ό Φωριέλ και ό Πουκεβίλ. [Δέν γνωρίζω γιατί ή εἰκόνα τοῦ Ρήγα στήν ἔκδοση αύτή προσγράφεται συνήθως στόν Hornthal.] Στήν Β' γερμανική ἔκδοση τοῦ Pouqueville ή εἰκόνα τοῦ Ρήγα παρουσάζει μιὰ ἰδιομορφία: ἐνώ τό κεφάλι ἔχει τήν ίδια κλίση με τίς προηγούμενες εἰκόνας, τό σῶμα του εἶναι στραμμένο στήν ἀντίθετη, ἀριστερή, κατεύθυνση προσφέροντας μιὰ τελείως ἀφύσικη στάση.

48. Népomucène Lemercier, *Suite des Chants héroïques et populaires des soldats et matelots grecs; Traduits en vers français*, Παρίσι 1825.

Ρήγα (1825). Δὲν ἦταν πρώτη φορά πού παρουσιαζόταν ἡ ἀπεικόνισή του. Ἦδη στὰ 1824 ἓνα φιλελληνικό βιβλίο πού τυπώθηκε στὴν Χάλλη μὲ τὸν τίτλο «Ἐπιστολὲς ἐνὸς αὐτόπτη μάρτυρα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821» περιλαμβάνει τὸ πορτρέτο τοῦ Ρήγα καὶ τὸ δηλώνει στὴ σελίδα τίτλου.⁴⁹ Εἶναι φανερό ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἔχουν κοινὸ πρότυπο, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη. Τὸ ἐρώτημα, ἂν ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ρήγα πού βρέθηκε μέσα στὰ κιβώτιά του στὴν Τερζέστη, παραμένει. Ἡ δημοσίευσή τους σὲ γερμανικὰ ἔντυπα, ὡστόσο, μᾶς ὀδηγεῖ εὐκολὰ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση.

Ἡ ἔκδοση τῶν Ἑλληνικῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν τοῦ Φωριέλ ὑπῆρξε ἓνας σταθμός, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἐπίτευγμα πού σφράγισε, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, τὴ νεοελληνικὴ παρουσία στὴ συνείδηση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Δυτικοευρωπαίων. Σ' αὐτὸν τὸν σταθμὸ μετέχει τὴν ὥρα καὶ ὁ Ρήγας, ἀφοῦ ὁ Φωριέλ ἀποφάσισε νὰ τὸν συμπεριλάβει στὴ συλλογὴ του παρόλο πού διατυπώνει ὀρισμένες ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ Θούριου, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀπήχηση πού εἶχε στὸν ἑλληνικὸ λαὸ τοῦ δίνει δικαιωματικὰ τὴ θέση του σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση.⁵⁰ Ὁ Φωριέλ στὸ προλογικὸ του σημείωμα θὰ μιλήσει γιὰ μιὰ μικρὴ συλλογὴ ὕμνων, προορισμένων νὰ διεγείρουν στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων τὴν πατριδολατρία, τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐλευθερία καὶ τὴν ἀγανάκτηση κατὰ τῶν βαρβάρων κυριάρχων. Δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ πολιτικοκοινωνικὸ σύστημα πού ἤθελε νὰ πραγματώσει ὁ Ρήγας. Μάλιστα οἱ κρίσεις του γιὰ τὸν ζωντὸ καὶ ἀπερίσκεπτο χαρακτήρα του προδίνουν κάποιο σκεπτικισμὸ ὡς πρὸς τοὺς φιλελεύθερους σχεδιασμοὺς τοῦ Ρήγα. Σκεπτικισμὸ, ἀκόμα πιὸ ἀρνητικὰ διατυπωμένο, πού συναντοῦμε ἐπίσης στὰ ξενόγλωσσα γραπτὰ τοῦ φαναριώτη Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ. Ἀναφερόμενος στὸ ἐκτεταμένο καὶ ἐπικίνδυνο σχέδιο ἀπελευθέρωσης τῆς Ἑλλάδας, ὁ Νερουλὸς ἀναγνωρίζει μὲν τὶς θυσίες τῶν πρωτομαρτύρων τῆς ἐλευθερίας, δὲν μπορεῖ ὅμως παρὰ νὰ φρίττει καὶ νὰ μέμφεται, ὅχι τὴν ἴδια τὴν ἐπιχείρηση, ἀλλὰ τὴν παράκαιρη καὶ κακοοργανωμένη ἐκτέλεσή της, ὅταν ἀναλογίζεται σὲ ποιὸ βάρathρο θὰ κατακρήμνιζε τὴν Ἑλλάδα ὁ Ρήγας!⁵¹

49. *Briefes eines Augenzeugen. der griechischen Revolution vom Jahre 1821. Nebst einer Denkschrift des Fürsten Georg Cantacuzeno über die Begebenheiten in der Moldau und Wallachey in der Jahren 1820 und 1821. Mit Rigas Portrait*, Halle 1824.

50. C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, τ. II, Παρίσι 1825, σ. 18.

51. J. Jacovaky Rizo Neroulos, *Cours de Littérature grecque moderne*,

Ὡστόσο, ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, τὸ τοπίο ἔχει πιά ἀλλάξει. Τὰ θούρια τοῦ Ρήγα μπορεῖ νὰ ἐντάσσονται ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα στὸν χῶρο τῆς φιλολογικῆς ἐπεξεργασίας, νὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης καὶ ἔρευνας, ὁ ἴδιος ὅμως μεταβάλλεται, θὰ λέγαμε, σὲ σύγχρονο ἥρωα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης, ὅπως ὁ Κανάρης, ὁ Μπότσαρης καὶ τόσοι ἄλλοι, τῆς ὅποιας τελικὰ ἐπανάστασης ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐκφράσει ἡ ἐποχή. Ὁ Ρήγας μέσα ἀπὸ τὰ ποιήματά του, ἔτσι ὅπως τὸν παρουσίασαν στὸ ξένο κοινὸ ὁ Rouqueville, ὁ Fauriel, ὁ Lemer cier, ὁ Raff enel, ὁ Pierre Lebrun καὶ ἀρκετοὶ ἀκόμα, ἐμπνέει τοὺς ρομαντικοὺς ποιητές, καθιερωμένους ἢ αὐτοσχέδιους, ἐκφράζει τοὺς πόθους καὶ τὶς ἀνησυχίες τους, γίνεται οἰκειὸς, γίνεται, καὶ γιὰ τοὺς ξένους, σύμβολο ἀγώνων. Ὁ Victor Hugo ὑμῶντας τὸν Μπαίρον θὰ τὸν ἀποκαλέσει («νέο Ρήγα») (Byron, nouveau Rhiga) καὶ ὁ Alfred de Vigny στὸ ποίημα *Hélène* θὰ ἀναφερθεῖ στὸν Θούριο καὶ τὴ θυσία του («De Riga massacré l'hymne s'est entendu»).⁵² Ἀκόμα, ὁ Auguste Bonjour, ἀπευθυνόμενος στοὺς σπουδαστὲς τῆς Πολυτεχνικῆς σχολῆς καὶ ἐξαίροντας τοὺς ἀγῶνες τους, τοὺς ἀφιερώνει τὸ ποίημα «Le tombeau de Rhigas, ou Le berceau de la Révolution grecque». Οἱ στίχοι πὺ προτάσσει στὸ ποίημά του εἶναι παρμένοι ἀπὸ τὴν Ποιητικὴ τέχνη τοῦ Ὁρατίου καὶ ἀναφέρονται στὸν Τυρταῖο, καὶ ἀπὸ τὸν Θούριο τοῦ Ρήγα: «Ὡς πότε παλικάρια, / Στὰ ὄρη, στὰ βουνά». ⁵³ Μὲ ἀναφορὰ στὸν Ρήγα ἢ καὶ μὲ ἀφιερώσεις σ' αὐτὸν βρίσκονται διάσπαρτα στὴ φιλελληνικὴ λογοτεχνία ποικίλα ποιήματα. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν Melle D'Hervilly (*La liberté triomphe et plane sur la Grèce / A sa voix tout renâit et ses celestes chants / Au milieu des dangers répandent l'allegresse...*),⁵⁴ τὸν W. C. Müller⁵⁵ (*An die Hellenen vom Dichter Rhigas in Griechenland*) καὶ τὸν Heinrich Stieglitz⁵⁶ (*Hellas Fürsten an Riga's Geist, Riga's Geist an die*

Γενεύη 1827, σ. 41. Στὴ β' ἐκδοση, τοῦ 1828, θὰ ἐπιφέρει ὀρισμένες ἀλλαγές στὸ κείμενο γιὰ τὸν Ρήγα καὶ θὰ τὸ ὑπερδιπλασιάσει, μὲ πρόσθετες βιογραφικὲς πληροφορίες καὶ μεταφρασμένα δείγματα τραγουδιῶν.

52. Πβ. Roger Millieux, «Ὁ Victor Hugo πιστὸς φίλος τῆς Ἑλλάδας», *Ἑλληνογαλλικά*, Ἀθήνα 1953, σ. 43.

53. Auguste Bonjour, *Les Lacédémoniennes*, Παρίσι 1825.

54. Melle D'Hervilly, *L'Hirondelle Athénienne*, Παρίσι 1825, σ. 23.

55. W. C. Müller, *Gesänge der Hellenen und Philhellenen 1820-1827*, Βρέμη 1827, σ. 11-12.

56. *Gedichte*, Herausgegeben zum Besten der Griechen von Heinrich Stieglitz und E. Grosse, Λιψία 1823, σ. 5-6. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Στάθη Φινόπουλο πὺ μοῦ γνωστοποίησε τὴ συλλογὴ φιλελληνικῶν ποιημάτων πὺ συντάξε ὁ Mi-

Fürsten der Hellenen), τὸν Alfred de Guyon⁵⁷ (Chant de Rigas), τὸν ἔλβετὸ μαθητὴ Frédéric Cherbuin πού συντάσσει γιὰ μιὰ σχολικὴ ἑορτὴ τὸ Ἐγκώμιον στὸ Ρήγα⁵⁸ καὶ ἄλλους ἀκόμα πού ἀσφαλῶς δὲν ἔχω ἐντοπίσει. Στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, στὰ 1849, ὁ Ρήγας δὲν ἔχει ὀλότελα ξεχαστεῖ· ἓνα γαλλικὸ ποίημα τοῦ δικηγόρου M. F. A. de Gournay τὸν χρησιμοποιεῖ θεματικὰ σὲ μιὰ συγκριτικὴ θεώρηση τῆς ἀρχαίας μὲ τὴ νέα Ἑλλάδα. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ βρίσκεται σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὸν Τυρταῖο (Tyrtée et Rigas. Chants guerriers de la Grèce antique et de la Grèce moderne).⁵⁹

Ἐνας ἄλλος Τυρταῖος, λοιπόν. Ἔτσι φαίνεται νὰ τὸν εἶδε ὁ εὐρωπαϊκὸς φιλελληνισμὸς. Μόλις εἴκοσι-τριάντα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του ὁ πρωτοπόρος διαφωτιστής, ὁ ἐκφραστὴς τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης στὰ Βαλκάνια, ὁ ριζοσπάστης ἀγωνιστὴς μετατρέπεται σ' ἓναν «φευγαλέο» ὀραματιστὴ βάρδο· ὅχι πὼς δὲν εἶχε καὶ τέτοια χαρακτηριστικά. Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ πρόσληψη τοῦ Ρήγα. Ἀλλὰ ὁ Ρήγας ἦταν κυρίως ἄνθρωπος τῆς πράξης. Τὴν ιδέα τῆς κοινῆς ἐλευθερίας πού συνέλαβε, προσπάθησε νὰ τὴν ὀργανώσει καὶ νὰ τὴν ἐφαρμόσει, πλησιάζοντάς τὴν ἀπὸ πολλὰ σκοπιές: πολιτειακὴ ὀργάνωση, ἐκσυγχρονισμὸ τῶν κοινωνικῶν δομῶν, ἀναγέννηση μέσω τῆς παιδείας. Ὅμως στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ ποιητικὴ ὀρμὴ εἶχε ὑπερακοντίσει τὸν ἐπιτελικὸ ὀρθολογισμὸ: ὁ Θούριος εἶχε νικήσει τὸ Νέο Πολιτικὸ Σύνταγμα, πού παρέμεινε τελικὰ ξεχασμένο ἢ μᾶλλον ἀγνωστὸ γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

chael Busse, *Corpus Philhellenische Gedichte des deutschsprachigen Raumes zum griechischen Freiheitskampf 1821*, ἔπον καὶ περιλαμβάνονται τὰ ποιήματα τῶν W. C. Müller καὶ H. Stieglitz.

57. Alfred de Guyon, *Poésies Diverses*, Παρίσι 1827, σ. 29-31.

58. *Éloge de Rigas, un des promoteurs de l'insurrection grecque, prononcé dans la fête des promotions by Gymnase de Bâle le 27 Mai 1828 par Frédéric Cherbouin, écolier de la VI classe*, Βασιλεία 1828.

59. Στὸν τόμο *Mémoires de l'Académie des Sciences Arts et Belles-Lettres de Caen*, Caen 1849, σ. 385-388.